

Het orgel in muziekmethodes en -uitgaven voor het voortgezet onderwijs

- Theo Ponten, ***Musica Ars, leidraad voor muziekgeschiedenis en algemeene muziekleer ten gebruike op middelbare scholen en ten dienste van de ernstige muziekliefhebber***, J.B. Wolters, **1931**

Op blz. 19-20 lezen we het volgende: "Ten slotte moeten we nog wijzen op de ontwikkeling der instrumentale muziek in de renaissance-periode. Het orgel was in principe reeds in 180 vóór Chr. Uitgevonden. Het kreeg echter pas eenige betekenis omstreeks 800, om daarna langzamerhand een plaats in de kerk te verwerven. In 1200 was het orgel over het geheele continent bekend en tegen 1400 was het voorgoed in de kerk ingeburgerd. Aanvankelijk deden vooral de z.g. *Portativen*, draagbare orgels, dienst bij dan sen spel. Men had een eigen orgel-notenschrift, de z.g. Orgeltabulatuur. Pas omstreeks 1400 kwam men tot een eigenlijke orgellitteratuur, die zich langzamerhand tot ongeveer 1600 uitbreidde. Tot het eind van de zestiende eeuw had men geen afzonderlijke orgel- en klaviermuziek. De scheiding van de muziek naar den bijzonderen aard en naar de behoeften der verschillende instrumenten is pas daarna gekomen."

Bij deze paragraaf een mooie illustratie van 'een klein draagbaar orgel (15^e en 16^e eeuw)'.

Bij het 'beknopt overzicht van de muziekgeschiedenis in Nederland' worden de orgelbespelingen begin 17^e eeuw genoemd. (blz. 65)

Op de blz. 96-100 ruime aandacht voor Sweelinck, Bach en Händel, ook in relatie tot het orgel, alsmede Haydn op blz. 102.

- Jan de Boer, ***De muzieklus op Gymnasium, Lyceum en H.B.S.***, J.B. Wolters, **1935**

Bij het bespreken van het ontstaan van de 'polyphonie' komt ook het begrip bourdon voor, "die de hele muziek door een geweldige rol speelt onder de naam van 'orgelpunt' (omdat men op 't orgel zo mooi een bepaalde toon door alles heen kan laten klinken). Deze beschouwing wordt geëindigd met het voorspelen en bespreken van enige musettes (cornemuse) van Rameau en J.S. Bach en van Bachs 'Orgelkonzert nach Vivaldi'." (blz.95-96) Interessanter is hetgeen op blz. 118 wordt vermeld: "In het verband van deze lessen is ook het orgel besproken. Wij hebben het ontstaan uit combinatie van doedelzak en pansfluit met claviatuur overwogen, geschiedenis en bouw van het orgel behandeld (interessant voor de technici onder de jongens!), de mixtuur opgemerkt, allerlei afbeeldingen bekeken, de bespeling vergeleken met die van het carillon, en een paar platen gedraaid ('prelude and fugue in e minor' Bach-Schweitzer H.M.V. C 1532, prel. en fuga in g majeur Bach – Dupré H.M.V. D 1402 en 'pièce héroïque' C. Franck – Dupré H.M.V. D 1115), met de partituur erbij om het verschil tussen 18e eeuwse en 19e eeuwse orgelstijl te leren kennen (in verband ook met de orkeststijlen). Bij gelegenheid zullen wij een orgel bezichtigen en luisteren naar het levende orgelspel".

- A. Vroon, ***Wij maken muziek***, uitg. J.B. Wolters, **1960**.

In het werkboek van deze methode komen we op blz. 9 een afbeelding tegen van een portatief en op blz.53 van een groot kerkorgel. (illustraties van H. Prins)

- H.J. Braunstahl en P. van Ginkel, ***Daar zit muziek in!***, uitg. N.V. W.J. Thieme & Cie, **1960**, 3^e druk

Op blz. 28-31 komt Joh. Seb. Bach aan bod: "Het lievelingsinstrument van Bach was het kerkorgel. Als er een concert op een kerkorgel gegeven wordt, zul je op het programma heel vaak de namen fuga en toccata tegenkomen. Een groot kerkorgel heeft vaak enige klavieren boven elkaar; daar bevinden zich de vele toetsen, waarop de organist met de vingers drukt. Er is zelf een klavier, dat door de voeten van de organist bediend wordt. Dan zijn er nog instrumenten aanwezig, die men registers noemt. Elk register laat weer een andere stem horen". Hierna worden de begrippen fuga en toccata uitgewerkt.

Op blz.50 een foto van het Concertgebouworkest met op de achtergrond het orgel. En op blz.54 worden ook Sweelinck en Händel vermeld. Op blz.55 tenslotte in het 'klein grammofonplatenrepertoire' bij de Philips platen 409 000 AE met J.S. Bach, Fuga in A kl.t; toccata en fuga in D kl.t.

- W. Boon, S. Dekker en W v.d. Gaag, **Niet horen ... maar luisteren**, deel 1, Uitg. Fa. N.J. Hofman, **1961**
Les 11 (blz.22) gaat over de houten blaasinstrumenten. In de docentenhandleiding hierbij staat "Het grootste blaasinstrument is het orgel (grote pansfluit!)". In het leerlingdeel blijft het onbesproken.

- H. Dinkla, **Muzikale vorming**, uitg. Van Goor Zonen, **1963**, 2e druk
In het eerste deel 'Muziekleren' op blz.47 uitgebreid aandacht voor de "Orgelachtige blaasinstrumenten" en de voornaamste onderdelen: het windwerk, het regeerwerk, de klavieren en de orgelpijpen!
Op blz.48 een afbeelding van het orgel in de Pieterskerk te Leiden (1643) en op blz.49 een afbeeldingen van een portatief en een met "een positief, bespeeld door een edelvrouwe". En op blz.51 is een vooraanzicht en dwarsdoorsnede van een gewone orgelpijp getekend én een tongpijp met "een metalen tongetje in beweging"! En wat dacht u van de volgende opdracht op dezelfde bladzijde: "Teken eens een *orgelfront* met veel lof- en beeldhouwwerk (ga daarvoor eens een kijkje in een oude kerk nemen)".
In het tweede deel 'Muziekgeschiedenis' wordt op blz.105 J.S. Bach uiteraard genoemd als componist van *werken voor orgel*, o.a. koraalvoorspelen, preludia en fuga's; op blz.112 Händel met *concerten voor orgel en orkest* en op blz.158-159 César Franck's orgelwerken, waarbij expliciete aandacht voor de derde van *Trois Chorals*, gespeeld door Marcel Dupré als luistervoorbeeld. De discografie vermeldt *Chorale for organ no.3 in A minor*.
Op blz.184 aandacht voor Johan Wagenaar (1862-1940): "Na het behalen van het Toonkunst-diploma voor piano en orgel werd hij pianoleraar aan dezelfde muziekschool en organist van de Dom in Utrecht".
Op blz.185 wordt Marius Monnikendam als componist van *orgelwerken* genoemd, evenals Dr. Anthonie van der Horst (blz.185-186)

- Ad Heerkens, **Handleiding voor de muzikale vorming op scholen voor voortgezet onderwijs**, uitg. J. Muusses, uitg. Nijgh & Van Ditmar, uitg. Spruyt, van Mantgem & De Does N.V., z.j. [**1963?**], Stichting Instituut Technisch Onderwijs (SITO)
Deel I Musiceren en luisteren, eerste klas – eerste halfjaar / tweede halfjaar: Geen expliciete aandacht voor het orgel, slechts een doorverwijzing naar de *Mattheuspasie* van Bach in 'tweede halfjaar' en op blz.36 een verwijzing naar "het geestrijke spel met de melodie o.a. in de *suites* van Bach".

- J. van Mourik (red.), **Interesse & Informatie (I&I), jaren '60 (?)**, Duwaer, Amsterdam –
Leerlingdocumentatie
Onder de code 'MU 8' verscheen in deze serie een dubbelblad getiteld *De koning der instrumenten* (Blaasinstrumenten III – windinstrumenten) over het orgel. Een kort stukje geschiedenis, de begrippen portatief, positief, kerk-orgel, alsmede de hoofdbestanddelen windwerk, regeerwerk en pijpwerk worden uitgebreider uitgelegd. Illustraties van organist achter de speeltafel, orgelfront orgel in de Bavo te Haarlem, een kabinetorgel en een positief.
Bij de code 'Mu 1' *Mensen maken muziek* een foto van het Concertgebouworkest met orgel op de achtergrond en bij 'Mu 2' *Strijken, blazen, slaan* en tekening van 'Sebastiaan Bach bespeelt het orgel'.
Bij de levensbeschrijvingen vinden we bij 'Lev 7' *Georg Friedrich Händel* de volgende tekst: "Toen Georg eens met zijn vader op bezoek was bij de hertog van Weissenfels, mocht hij van zijn gastheer op het orgel spelen. Deze hoorde aan het spel dat de jonge organist 'het in zijn vingers had', en hij haalde vader over, Georg orgelles te laten geven. [...] Zo nam Händel het eens op tegen Domenico Scarlatti. Deze werd

'winnaar' op het klavecimbel, maar Händel was hem verreweg de baas op het orgel!". Tevens een 'karikatuur van Händel gemaakt in zijn Engelse periode', waar hij zit bij een orgel.

Bij 'Lev 5' *Johann Sebastian Bach* ruime aandacht voor het orgel, tevens een foto van een barokorgel en de achterzijde van een gedenkpenning, waarop een orgelfront staat afgebeeld.

En 'Lev 22' *Anton Bruckner*: "Het orgel in het klooster was een prachtig instrument, waar hij zich helemaal op kon 'uitleven'," en een pentekening met eronder "op meesterlijke wijze bespeelde Bruckner het orgel".

- A.J. de Waal, **Waar de spraak ophoudt; muzikale vorming voor het brugjaar**, B.V. W.J.Thieme & Cie, **1969**, 2e druk.

Op blz.29 de tekst: "De groep blaasinstrumenten, waarvan als voorbeelden te noemen zijn het kerkorgel of pijporgel, maar ook het draaiorgel. Bij deze instrumenten wordt de lucht aangevoerd vanuit een windmachine. Het orgel bestaat eigenlijk uit allemaal pijpen en pijpjes, welke ieder één toon geven, als de lucht tot die pijp wordt toegelaten door het neerdrukken van een toets". Op blz. 37 een foto van het Concertgebouworkest vóór het orgel. Op blz. 75-76 een uitgebreide paragraaf over het orgel met een afbeeldingen van de speeltafel en het orgelfront en een foto het binnenwerk! Mèt inbegrip van begrippen als register, manuaal, pedaal, orgelkas, registreren e.d. Verder verwijzingen naar "het grootste blaasorkest. Juist ja, het orgel; de koning der instrumenten" en componisten van orgelwerken (Bach, Mendelssohn, Franck, Händel, Haydn, Saint-Saëns, Widor en Vierne "en nog véél meer. Het buitenland, vooral Frankrijk, Engeland en Duitsland, en ook ons land tellen zeer veel kundige organisten. Wie kent niet Nederlandse namen zoals Piet van Egmond, Feike Asma, Rutger van Mazyk, Charles de Wolff, Albert de Klerk en vele anderen? (blz.77-78). Vervolgens uitgebreide aandacht voor het 2^e (Allegro cantabile) en 5^e deel (Toccata) uit de *Vijfde Orgelsymfonie* van Widor.

- V.M.L. van der Laan, **Con Brio**, uitg. Wolters-Noordhoff, **1970**, 3e druk

Blz.45 vermeld, dat Saint-Saëns "later een beroemd organist" werd. Het orgel wordt uitgebreid vermeld op blz.56-57 als "zonder twijfel het meest samengestelde blaasinstrument". Pijpen, toetsen (manualen en pedaal) en registers worden summier uitgelegd. "De alleroudste voorloper van het orgel is eigenlijk de pansfluit", aldus de auteur. Als organist wordt J.S. Bach genoemd. Er zijn vier illustraties (orgelfront, 4 manualen/veel registerknoppen, Bach en een organist spelend op een 3-klaviersorgel. Als luistervoorbeeld wordt de *Toccata en fuga in d* van Bach genoemd.

- Jan van Beekum, **Divertimento**, uitg. Stam-Robijns, **1973**, 2e druk

blz.51 muziekinstrumentenindeling - blaasinstrumenten: houten, koperen en 'orgel en accordeon'; blz.53 grote afbeelding van orgel (uit gemeentearchief Haarlem). Op blz. 77 wordt Sweelinck als "stichter van de Nederlands-Noordduitse orgelschool" en op blz. 78 Pachelbel en Buxtehude als "componisten van belangrijke werken voor orgel" genoemd, evenals Händel en Bach. Op blz.82 komt César Franck langs als "organist en pedagoog".

- W. van Dijk, O. Henzen, **Bezig met muziek, werkboek voor het voortgezet onderwijs**, Malmberg, **1974**, 2e druk: niets

- Bernard van Beurden, **Werkboek voor muziek van nu**, De Toorts, **1974**: niets

- Henk Broekstra, **Alma Musica**, uitg. Wolters-Noordhoff, **1975**, 12^e druk

Blz. 51 toont een toetsenbord met notennamen, blz. 101 in relatie tot Bach's Mattheus-passie en de stemmingen, blz. 151 het primitieve orgel in de middeleeuwen en op blz. 156 in de Renaissance: "Het orgel had zich verder ontwikkeld en uitgebreid, en er ontstond in deze tijd een uitgebreide orgelliteratuur".

Blz.127 bevat drie foto's: van een orgelfront, een organist achter een 3-manualige speeltafel en een modern orgelfront (bouwer: Pels en Zn., Alkmaar). In het 'Overzicht van de belangrijkste instrumenten' omvatten de *orgelachtige instrumenten* het orgel, het harmonium en de accordeon.

- Magda Evertse, **Muziek voor de brugklas**, uitg. Educaboek, **1978**, 4^e druk: niets

- Magda Evertse, **Muziek, zingen – spelen – luisteren**, uitg. Stam-Robijns N.V., **1970**, 6^e druk

Op blz. 66-67 een stukje geschiedenis en uitgebreide aandacht voor het windwerk, de pijpen en het regeerwerk (manualen, pedaal, registerknoppen), alsmede "bloeitijd van de orgelkunst" tussen 1600 en 1750 met Sweelinck, Bach en Händel. Tevens een tekening van een orgelfront uit het gemeentearchief van Haarlem.

- Magda Evertse, **Muziek 1, zingen – spelen – luisteren**, uitg. Educaboek, (1965), **1982**, 10^e druk (niet bruikbaar naast de 9^e druk)

Op blz. 144 ruime aandacht voor het 'kerkorgel' met een kort stukje geschiedenis, en vrij uitgebreide uitleg van het windwerk, pijpwerk en het regeerwerk. Sweelinck, Bach en Händel worden genoemd als "grootmeesters" uit de bloeitijd van de orgelkunst (1600-1750).

- Magda Evertse, **Muziek 2, muziek en haar historie**, uitg. Stam-Robijns N.V., **1977**, 6^e druk

Blz.17 "Het orgel – ook al uit Byzantium – had zijn intrede reeds omstreeks het jaar 800 (Karel de Grote) in Europa gedaan". Op blz. 41 komt de plaats van het orgel in de kerk ter sprake: "Het orgel werd pas opgenomen in de eredienst, met uitzondering van die in de calvinistische kerken". En dan wordt J.P. Sweelinck vermeld als "organist van de Oude Kerk te Amsterdam, de 'vader der Hervormde orgelcultuur' en "zijn roem als orgelleraar was tot ver over de grenzen bekend. Zijn leerlingen kon men tot in Warschau vinden". Uiteraard komt dan ook het begrip stadsorganist langs. Van Händel worden zijn negentien orgelconcerten gememoreerd. (blz. 57)

- Magda Evertse, Cor Kronenburg, Wil Leusink, Jan van Ramshorst, **Poco Animato**, Educaboek, (**1977-1981**) Nr. 0-4 (maart/april 1978): In *Tubular Bells* van Mike Oldfield aandacht voor het elektronisch orgel, maar ook een lesidee rond Symfonie nr.3 (Orgelsymfonie), allegro moderato van C. Saint-Saëns (blz.25-27) n.a.v. de pophit "If I had words".

Nr. 3-2 (okt./nov. 1980): In het kader van ritmische en melodische improvisatie in ¾-maat wordt gebruik gemaakt van een plaat 'Het Nieuwe Hollands Speelhuis' met als titel *De Folies van Holland* waarin een kabinet-orgel en het clavecimbel een bijzondere combinatie vormen (Intersound, Haarlem, 6812 376). Hierbij ook een afbeelding van een kabinet-orgel.

- GWI-Buurmalsen, **Zo maak je muziek**, S.E. & O, **1978**

In deel 2 van deze methode volgt op blz. 4, na een korte bespreking van de ruispijp en kromhoorn, het volgende: "Ze worden niet veel meer gebruikt. Maar we vinden ze nog wel teug in het orgel. In het vorige deel zagen we al dat een orgel in feite uit een groet verzameling blokfluiten bestaat. Maar behalve fluiten zitten er ook kromhoorns in. Rechtgebogen kromhoorns, die net als de orgelblokfluiten niet van hout maar meestal van metaal zijn gemaakt, inclusief het riet dat ook van metaal is. (Metalen orgelpijpen zijn gemakkelijker te maken dan houten en ze zijn ook goedkoper.) Deze kromhoorn-orgelpijpen worden tongwerken genoemd." Bij de illustraties zien we een klein stukje orgelfront, een tongwerkpijp en een kromhoorn.

- v. Westen: **Beknopte geschiedenis van de populaire muziek**, uitg. Wolters-Noordhoff, **1980**: niets

- J. Dekker en H. Dekker, **Maatschappijleer, een nieuw vak; popmuziek**, Educaboek, **1980**: niets

- Ger Storms: **Pop in de klas**, uitg. Servire, **1981**: niets

- Magda Evertse, **Leven met muziek**, Educaboek, **1981**

Op blz. 81 wordt het elektronische piano en orgel behandeld. "In feite hebben deze instrumenten in hun bouw niets met een piano of orgel gemeen, want ze hebben geen snaren of orgelpijpen". Dat is alles.

- Toon Verbeek, **Met de Muziek mee**, uitg. Wolters-Noordhoff, **1981-1983**

Deel 1: Op blz.49 een hele bladzijde over het orgel (met foto orgelfront en karikatuur) en een apart stukje over Sweelinck.

Deel 2: niets

Deel 3: Illustratie van orgelpijpen voor een glas-in-loodraam en informatie over J.S. Bach (blz.24-25)

- Toon Verbeek, **Met de Muziek mee, basisboek voor het muziekonderwijs**, Wolters-Noordhoff, **1986**
31,48,56

Op blz.31 wordt J.P. Sweelinck genoemd en het orgel als toetsinstrument (evenals op blz.56). Een apart paragraaf over het orgel op blz.48 met aandacht voor pijpen, balg, klavier, pedalen, registers, maar ook J.S. Bach en G.F. Händel. Tevens een pentekening van een orgelfront. Op blz.51 de luistertip *Orgelconcert nr.4* van G.F. Händel.

- Leo Wolfs: **Luisterend leren luisteren, deel 4A**, Uitgeverij voor Schoolmuziek, **1982**; in **1988** verscheen de derde, volledig gewijzigde en herziene uitgave onder de titel **Het Popboek**: niets

- Karel J. Willemsen, **Muzen, leer- werkboek muziek voor de onderbouw van het Voortgezet Onderwijs**, Uitg. Graviant, **1983**, derde druk

Op blz.27 staat een afbeelding van een kabinetorgel met het onderschrift: "Een toetsinstrument met pijpen is het *pijporgel*". Op blz.69 een hele slechte afbeelding van een middeleeuwse speelgroep met o.a. portatief. Op blz.73 een afbeelding van een kabinetorgel (positief genoemd), gevolgd op blz.74 met een afbeelding van Sweelinck, waarover een bladzijde later alleen vermeld wordt "componeerde veel orgelmuziek". Op blz.76 een afbeelding van het front van een barokorgel.

- Reinier van Asch, **Muziek in ontwikkeling, deel 1 Middeleeuwen**, Uitgeverij voor Schoolmuziek, **1983**
(bedoeld voor de hogere klassen havo/vwo)

Op blz.39 wordt Francesco Landini (1325-1397) genoemd als componist van het Trecento. "Van het bewaard gebleven Trecento-repertoire is meer dan een kwart van zijn hand. Deze blinde organist-componist-dichter is tijdens zijn leven al beroemd". Op de bijbehorende geluidscassette geen orgel-luistervoorbeeld.

- Sjef Heerink, Wim Swinkels, **Hier zit muziek in!**, Van Walraven BV, **1983**

Op blz. 40 wordt het kerkorgel gerekend tot de mechanisch aangeblazen blaasinstrumenten. En op blz. 42 staat een foto van 'Het Amsterdamse Concertgebouworkest' met op de achtergrond het orgel aldaar. J.S. Bach kreeg zijn eerste orgellessen van zijn vader "en na diens dood van zijn oudste broer, een organist" (blz. 57). Een bladzijde later een tekening van een "barokorgel (uit de tijd van Bach)".

- André Stolwijk, **Luisterrijk – projectstudies voor het muziekonderwijs**, De Toorts, **1983** (docentenboek en leerlingboek)

In de projectstudie over 'classic rock' aandacht voor het 'hitpop-nummer' *If I had words*, dat gebaseerd is op de *Hymne* uit het 2e deel van de zogeheten *Orgelsymfonie* van Camille Saint-Saëns uit 1886. Daarin is de oorspronkelijke driedelige maatsoort door Jonathan Hodge omgewerkt tot tweedelige maatsoort. Op blz. 2-3 veel achtergrondinfo en op blz.4-9 een 12-stemmige bewerking in losse partijen en partituur!

In de discografie verwijzingen naar de volgende bewerkingen van de volgende orgelwerken:

- * Emerson, Lake & Palmer, *Tarkus* (Island '71, IT 85527), *The only way* - J.S. Bach, prelude en fuga in F voor orgel
- * Walter Carlos, *Switched on Bach* (CBS '68, S 63501) – J.S. Bach, diverse werken
- * Walter Carlos, *Well tempered synthesizer* (CBS S 63656) – J.S. Bach, diverse werken
- * Ekseption, *Ekseption 3* (Philips '70 6413007) – *The Lamplighter*, J.S. Bach, prelude/fuga in a
- * Ekseption, *00.04* (Philips '71 6423 019) – J.S. Bach, fuga in d
- * Sky, *Sky2* (Ariola 301 118) – J.S. Bach, toccata in Dm

- Hans van den Brand, Paul van Gulick, ***Klankbord***, Uitgeverij voor Schoolmuziek, **1984** (brugklas) en **1986** (tweede leerjaar)

Bij de behandeling van de muziekinstrumenten in het 'eerste leerjaar muziek' komen de "orgelachtige blaasinstrumenten" pijporgel, accordeon en mondharmonica langs. (blz. 48 en 52). Tevens een afbeelding van een orgelfront. In het 'Naslagboek voor het tweede leerjaar' precies hetzelfde!

- Toon Verbeek, ***Eerste klas muziek***, uitg. Wolters-Noordhoff, **1984**

In het hoofdstuk '1685' (blz. 363-37) informatie over J.S. Bach ("kreeg zijn eerste orgel- en clavecimbellissen van een oudere broer" en werd hij later organist bij de Thomaskerk in Leipzig) en G.F. Händel ("Al op achtjarige leeftijd trad de kleine Händel op als kerkorganist"). Tevens een illustratie van een barokorgel.

* luistervoorbeeld 51, Händel - Concert voor orgel en orkest, op.4, nr.4, Amsterdams Kamerorkest & Albert de Klerk (luistercassette)

- Ad Linkels, ***Doe 's normaal, projecten rondom populaire en etnische muziek***, uitg. Servire, **1985**

Op blz. 59 wordt bij orgel verwezen naar blz.55 voor voorbeelden van gebruik van een elektronisch orgel.

- Pieter Boer, ***Klasse Muziek, een nieuwe methode voor muziek maken op school***, uitg. Wolters-Noordhoff, **1986**: niets

- Marten Heidinga, ***Weten wat je hoort***, uitg. Victoris Musica, **1983**, 1^e druk; **1986**, 3^e druk; **1987**, 4^e druk; **1992**

Deel 1 (**1983**), afbeelding orgel St. Paul's kathedraal, London, rond 1700); (**1986**, **1987** en **1992**): niets

Deel 2 (**1984**), afbeelding Bach achter een orgel (blz.36); (**1987**) *Air* van J.S. Bach en Ekseption.

Deel 3 (**1984**): blz.10-11 *A whiter shade of pale* (Procul Harum) + luistervoorbeeld; (**1987**): idem.

Luisterboek 1 (**1986**): niets

Luisterboek 2 (**1988**): blz.24-25 *Pie Jesu* (G. Fauré / Andrew Lloyd Webber) + pentekening + luistervoorbeeld 39-41; luistervoorbeeld 36b is fragment uit *orgelconcert* van F. Poulenc.

Muziek I (**1992**): niets

Muziek I spelenderwijs; Muziek I verkenningen, Muziek I zingen, spelen, luisteren (**1993**): niets

-Gé Reinders, ***De weg naar het oor***, uitg. Servire B.V., **1987**: niets

- Mark van Gent: ***Muziek Aktief***, Uitgeverij Schoolmuziek, **1987**

In het Werkboek Muziekbeluisteren 1 is op blz.27 een opdracht gewijd aan de "vorst onder de instrumenten". Het gaat om één van de "zestien muziekstukken, waarbij orgel en orkest elkaar afwisselen" van Händel. De opdracht is een grafische notatie wanneer het orgel op de voorgrond speelt en wanneer het orkest op de voorgrond speelt. Tevens een vage afbeeldingen van een orgelfront.

* luistervoorbeeld Händel - Orgelconcert, op.4, nr.5/4e deel presto (luistercassette); een gedeelte van 2'09", welke nader wordt uitgelegd in de docentenhandleiding op blz.45.

- Nol Ardts, Ton Bosch, Frans Gommers, **Tijd voor Muziek**, Malmberg, **1987/1989**:

Deel 1: blz.89 en 120 wordt Bach genoemd als componist van veel orgelwerken; luistervoorbeeld 'Tocatta in d'.

Deel 2: blz.156 korte informatie over de componist Camille Saint-Saëns, die orgel en compositie studeerde en organist werd in Parijs, "eerst aan de Sainte-Marie en later aan de Madeleine".

- Toon Verbeek, **De muziekgids, 3000 trefwoorden uit de muziek in kaart gebracht en toegelicht**, Wolters-Noordhoff, **1988**

Bij deze uitgave horen een werkboek en een docentenhandleiding. Hieruit de volgende items:

Basiskaart 5, blaasinstrumenten: vr.17 "Deze twee blaasinstrumenten zijn orgel en accordeon".

Basiskaart 7, toetsinstrumenten: vr. 4 Noem vijf toetsinstrumenten; vr. 15 "deze drie toetsinstrumenten zijn?"

Basiskaart 11, muziekgeschiedenis: vr. 6 "Een beroemde Nederlandse componist en organist was Jan Pieterszoon Sweelinck".

Keuzekaart 12, De Barok: vr.5 "Welke componist was organist van de Westminster Abbey?"

- Chantal Serroeyen, **Muziekflitsen**, Uitgeverij Schoolmuziek, **1989**: niets

- Hans Haan, Barry Lommen, Jan van Bilsen, **Van laag tot hoog**, uitg. Nijgh & Van Ditmar, 2^e druk

Leerboek 1 (**1991**), Leerboek 2 (**1992**) en Leerboek 3 (**1993**): niets

3^e druk: Leerboek 1 (**1998**), blz. 72 een foto van Symfonieorkest van het Kirov-theater met op de achtergrond een orgel; Leerboek 2 (**1999**) bij 'Toetsinstrumenten' de volgende zin: "Het elektronisch orgel is eigenlijk een imitatie van het veel oudere pijporgel. Deze kun je veel in kerken horen en zien"; Leerboek 3 (**2000**), blz.105 een foto van het Radio Filharmonisch Orkest met op de achtergrond een orgel.

- Ari C. van Vliet, **Muziekwereld, muziek voor de basisvorming**, Uitg. Educatief B.V., **1993-1995**, 1^e druk

Deel 1 (**1993**): Op blz.81 een foto van 'Studio Laren', met linksonder "een soort orgeltje. Dat is een portatief". Op blz.84 heel summiere aandacht voor Sweelinck (met afbeelding) als stadsorganist en op blz.88 voor organist J.S. Bach.

Deel 2 (**1994**): Op blz.62 heel summiere aandacht voor organist Händel (met afbeelding). Op blz.75 aandacht voor Messiaen en het orgel als kerk- en solo-instrument.

* Het bijbehorende muziekfragment is *La Joie de la Grâce* op orgel met een tweetal meerkeuzevragen ("Wat wil Messiaen hier met deze muziek uitbeelden" en "Wat voor benaming zou je deze muziek kunnen geven") in het werkboek 2, blz.36.

Deel 3 (**1995**): Op blz.18 aandacht voor de functie van orgel als begeleiding bij kerkzang, vergezeld van een afbeelding (schilderij Saenredam) met orgel in een kerk.

* Het bijbehorende muziekfragment is een *Prelude*, gevolgd door een *koraal* (titel en componist mij niet bekend). Hier volgen een negental luistervragen over.

Op blz.81 een middeleeuwse afbeelding van 'Muzen met muziekinstrumenten', waaronder een portatief en op blz.84 een afbeelding van Dufay en Binchois naast een portatief.

- Jan van Rossem, Jan van Lieshout, **Muziek op Maat**, Educaboek, (**1984-1985**), **1993-1995**

In 1 voor Drie (**1984**), 1^e druk: niets

In 2 voor Drie (**1985**), 1^e druk vond ik een afbeelding van het Concertgebouworkest vóór het orgel.

B-editie, 1m/h/v, 1^e druk (**1993**): Werkboek - opdr.75 "Tekenen het sterkteverloop van een orgeltoon, een pianotoon en een xylofoontoon". Opdr.93 gaat over een manier bedenken om 'blazend een toon op te wekken'. In de docentenhandleiding staat hierbij: "Experimenten met een rietje of tongetje. Ook hier kan een linguaalpijp uit een orgel goede diensten bewijzen". In het leerboek staat bij de instrumentenafbeeldingen een orgel als nr.2.

A-editie (1 vmbo) is opdr.68 als 75 hierboven; opdr.84 als 93 hierboven.

B-editie (2 m/h/v), 1^e druk (**1994**): Werkboek – opdr.9 gaat over het orgel van de Notre Dame in Parijs (met afbeelding!): 5 klavieren en pedaal, "schat het aantla pijpen van dit orgel" en luisteroefening spelen met handen en voeten of alleen voeten?

* Luistervoorbeeld: Guillemant, 1^e sonate (door Ben van Oosten gespeeld): 1'09"

A-editie (2 vmbo), idem in werkboek opdr.11.

Deel 3: hfd.23 'Muziek in de kerk'

* Dit draait om *Wachet auf ruft uns die Stimme* met informatie over Bach, het Christiaan Müllerorgel in de Waalse Kerk in Amsterdam en organist Ton Koopman. Afbeeldingen van orgel en Ton Koopman achter clavecimbel. Hierover de vragen 125 t/m 129.

Examenvak A, (**1995**), 1^e druk: niets

Examenvak B, (**1997**), 1^e druk: Op blz. 12 wordt het portatief genoemd en is een illustratie van een 14^e eeuwse miniatuur. Op blz. 23 wordt het portatief nogmaals genoemd, maar verder niet uitgelegd.

Opmerkelijk genoeg ook een interview met de componist Daan Manneke, die op blz.160 meldt dat hij zijn compositie *Gestures* ook bewerkt heeft voor orgel-hoorn. Ook is er een illustratie van een pijporgel bij de blaas/toetsinstrumenten op blz.168.

- Miek Claassens, Jan Kremer, Frank Cuypers, **Overal Muziek**, Spruyt, Van Mantgem & De Does (SMD Educatieve Uitgevers), **1997-1999**

Werkboek Mavo 1: blz. 40 luistervraag: "Welk instrument begeleidt de stemmen" (*Don Giovanni*), waarbij gekozen kan worden uit clavecimbel, orgel en vleugel (met 3 illustraties van die instrumenten).

Leerboek M/VBO 1 (**1997**), blz.103 idem. In het instrumentenoverzicht blz.119-124 komt het orgel niet voor.

Werkboek M/H/V 1 (**1999**): blz.37 idem; Leerboek Havo/Vwo 1, blz.124 idem. In het instrumentenoverzicht blz. 141-146 geen orgel.

Werkboek Mavo/VBO 2 (**1998**): niets; Leerboek M/VBO 2 (**1998**): niets

Werkboek Havo/Vwo 2 (**1998**): niets; Leerboek MHV 2 (**1998**): niets

Werkboek VMBO 3 (**1999**): niets; Leerboek VMBO 3 (**1999**): blz.116 foto symfonieorkest met orgel + schematisch overzicht incl. orgel.

Werkboek Havo/Vwo 3 (**1999**): niets; Leerboek Havo/Vwo 3 (**1999**): op blz.135 alleen schematisch overzicht symfonieorkest incl. orgel.

Muziek op Maat, EPN, **1997**, 2^e druk

Handboek 1B (**1997**): bij de toetsinstrumenten staat op blz.46 een afbeelding van een orgel.

Handboek 1A: idem op blz.40.

- Michel Berendsen, Emilie en Frans van der Heijden, Jan van Lieshout, Jan van Rossem, Wout van Veen, Loen Vliegen, **Muziek op Maat**, EPN, **2004**, 3^e druk

1 havo/vwo, 3^e druk: blz.48-49 *If I had words* en Saint-Saëns met afbeelding orgel.

* luistervoorbeeld 32, C. Saint-Saëns, *Symphonie nr.3 c-moll, op.78, Orgel-Symphonie, maestoso*.

* luistervoorbeeld 60, Ch. M. Widor, *Symphonie nr.5, toccata*

1 vmbo, 3^e druk, (**2006**): niets

1 havo/vwo, 4^e druk (2010), EPN: over Baroktijd en Bach: “Er werden in zijn tijd twee soorten toetsinstrumenten gebruikt: het kerkorgel en het klavecimbel”. (blz.69); in het werkboek (blz.80) de vraag bij 3 afbeeldingen van orgel, piano en klavecimbel “Welke instrument heeft geen snaren”.

1 vmbo-GT/LBK, 4^e druk (2008): niets

2 havo/vwo, 4^e druk (2010), EPN: niets

Muziek op Maat, 2^e fase (bovenbouw havo/vwo) (2004): op blz.8 wordt de portatief, niet uitgelegd, slechts genoemd.

Muziek op Maat, tweede fase, bronnenboek (2012): Op blz.159 bij de blaas/toetsinstrumenten een pijporgel in kleur. Op blz.47 over Sweelinck: “Hij schreef orgelmuziek en geestelijke vocale muziek. Maar in de Oude Kerk van Amsterdam, waar hij organist was, mocht hij tijdens de kerkdienst zijn werken niet uitvoeren. [...] Als stadsorganist bespeelde hij het orgel alleen als er geen kerkdienst was”.

* Luistervoorbeeld nr.19: J.S. Bach, *Passacaglia in c* (BWV 582) met vragen omtrent pedaal-/klaviergebruik en waar het thema zit.

- Max de Boer (eindred.), Willie Arets, Gérard Holthuisen, Tessa Kraus, Raoul Wijffels, **Stemming, muziek voor de basisvorming**, Wolters-Noordhoff, 1994-1996 (2e druk, 1998-2000)

Deel 1 mhv en deel 1 vbo/mavo (1994): Op blz.62-63 (2e druk, blz.64-65) een kleurtekening van een orgelfront met de tekst: “Het orgel is een toets- en blaasinstrument tegelijkertijd. Het heeft toetsen, pedalen en een indrukwekkend aantal pijpen (het grootste orgel heeft er 33056!) van klein tot heel groot. Door het indrukken van een toets of pedaal wordt via een blaasbalg lucht in een pijp geblazen. Een verzameling pijpen met dezelfde soort klank noemt men een register. Behalve bij kerkdiensten wordt het orgel ook gebruikt voor concerten”.

Deel 2 mhv en vbo/mavo (1995): niets

Deel 3 mhv (1996): Aan het slot van hoofdstuk 2 aandacht voor de Fuga in c van J.S. Bach (BWV 847), waarvan het begin in het docentenhandleiding op kopieerblad 8 staat als speelstuk. In de 2^e druk (2000) is deze niet meer opgenomen!

* Het luistervoorbeeld nr.42 wordt gespeeld door Griedrich Gulda (Philips 412 794)

- In de landelijk verplichte **afsluitende Toets Basisvorming** van 2000 of 2001 was een fragment opgenomen uit het Requiem van Mozart. Het startte met een langzame orgelsolo. Voor 1 punt moesten de leerlingen de naam van dit instrument raden.

- Wouter Tempelaar (eindred.) e.a., **Intro**, ThiemeMeulenhoff, 1997-2018

Deel 1 (1997, 1^e druk): blz. 54 foto Concertgebouw met orgel;

* luistervoorbeeld nr.47, Orgelconcert no.4 G.F. Händel, Eberhard Kraus (14 sec.)

Deel 2 (1998, 1^e druk): niets

Deel 3 (1999, 1^e druk): blz.7 afbeelding van een schilderij met basluit en op de achtergrond en klein deel van het front van een pijporgel.

Deel 1 havo/vwo (2002, 2^e druk): niets

Deel 1 vmbo (2002, 2^e druk): niets

Deel 2 havo/vwo (2003, 2^e druk): niets

Deel 2 vmbo (2003, 2^e druk): niets

Deel 3 havo/vwo (2004, 2^e druk): niets

Intro informatieboek muziek voor de bovenbouw havo/vwo (2007, 1^e druk): Op blz.17 wordt J.S. Bach genoemd: "Tijdens de diensten in de Thomaskerk orgel spelen en het koor leiden". En op blz.22 een verwijzing: "Een fuga eindigt vaak met een lang aangehouden bastoon, een orgelpunt". In het uitgebreide register wordt het orgel niet genoemd.

Intro 1 thv (2010, 3^e druk): blz. 131 afbeelding van een klein orgel

Intro 2 thv (2010, 3^e druk): niets

Intro 3 hv (2011, 3^e druk): niets

Ruth van de Putte, Joost Overmars e.a., **Intro, muziek voor de onderbouw, 4^e editie**, ThiemeMeulenhoff, 2018, 4^e druk: Losse katernen:

Ster 1 *Ho Hey / Brabant*: niets

Ster 2: *Chew Chew Chew / Lucky*: niets

Joost Overmars, Ruth van de Putte en Gerwin van der Werf, **Intro, muziek voor de bovenbouw havo/vwo 1**, uitg. ThiemeMeulenhoff, 2017, 2^e druk (= eindexamen muziek)

Van de 312 bladzijden is op blz. 22 over de Renaissance slechts dit over het orgel te lezen: "Toch wordt muziek die eigenlijk voor zangstemmen is geschreven heel vaak gespeeld door instrumenten als orgel, luit, blokfluiten, trombones, kromhoorns en viola da gamba's". Geen enkel muziekvoorbeeld laat het orgel horen. Bedroevend weinig dus voor muziek als eindexamenvak!

- Willie Arets, Pia Crul, Gérard Holthuizen, Tessa Kraus, Job ter Steege, **Tracks**, Wolters-Noordhoff, 2003-2004

Deel 1 (vmbo-t) havo/vwo: niets

Deel 1 vmbo: niets

Deel 2: niet bekend

- Lorenz Himmelreich, Ron Bolling, Carolien Cox, Rolien Eikelenboom, Sigrun Jording, Simon Wienke, **Podium**, Malmberg, 2005-2007

Podium 1 (vmbo-t/havo/vwo; 2005): In hoofdstuk 3.4 'keyboards' staat een afbeelding van de "speeltafel van een kerkorgel met knoppen met de namen van instrumenten". In het hierbij behorende werkboek staat bij 3.4 een vergelijking tussen een drummer en een (kerk)organist die beiden met handen en voeten werken. De leerlingen beluisteren het begin van *Wachet auf ruft uns die Stimme* in een versie van J.S. Bach (Ton Koopman) en dezelfde compositie op Moog-synthesizer (Carlos).

Podium 1 (vmbo): heeft in hoofdstuk 3.4 alleen over het orgel: "In principe is er met een kerkorgel ook veel mogelijk. Door het spelen met handen en voeten kunnen veel partijen tegelijkertijd worden gespeeld". Wel is hierbij hetzelfde luistervoorbeeld!

Podium 2 (vmbo-t/havo/vwo; 2007): In hoofdstuk 4.4 'klassiek op het podium' een foto met symfonieorkest met erachter een groot orgel.

Podium 2 (vmbo): idem.

- Martine van Eijk, Bert van Meeuwen en Stephan Weeda, **Soundcheck**, NijghVersluys, 2005/2006

Soundcheck 1 (vmbo-bkg(t); 2005): niets

Soundcheck 1 (vmbo-t/havo/vwo; 2005): niets

Soundcheck 2 (havo/vwo; 2006): niets

Soundcheck 3 (havo/vwo; 2006): In hoofdstuk 2.2. 'literatuur' komt het volgende fragment voor: "Da-da-dah-dááh, Orgel komt hoog zingend binnen. Drumroffels voegen zich eronder, gevolgd door een stuwende, soepel pompende bas". Hier gaat het zeer waarschijnlijk om een elektronisch orgel.

- Willie Arets, Jos Vogel, Job ter Steege, **Jukebox**, deel 1, uitg. Lambo, **2006** en deel 2, **2007**: niets

- Digitale muziekmethode **BeatsNBits**, VO Digitaal, **2017-nu**:

In de 'Instrumenten – database" wordt bij 'Blaasinstrumenten - toetsinstrumenten' het orgel genoemd met slechts deze omschrijving: "Een toetsinstrument voor handen en voeten. De toetsen en pedalen sturen lucht via de luchtleidingen naar de orgelpijpen."

Er zijn 4 youtube-filmpjes met:

- a) Liszt: "Prelude and Fugue on Bach"; 9'08"
- b) Olivier Latrie, orgel – Litaize, Franck, Duruflé – live-opname Avro/Tros; 23'04"
- c) Idem: Vierne en Leguay; 31'44"
- d) Cameron Carpenter, Sleigh Ride – Virtuoso – Christmas; 3'04" (soort theaterorgel)

Deze foto staat erbij.

Bij 'oude instrumenten' ook aandacht voor het portatief: "Een draagbaar klein orgel in de middeleeuwen en renaissance".

Hierbij twee youtube-filmpjes:

- 1) Catalina Vicent – Carson Cooman 'Rondeau', novas cantigas, 2014 (nieuw gecomponeerd!) 3'41"
- 2) Idem met Las Huelgas – 'Beneath the sun'; 5'14" (idem)

Voor Havo- én VWO-bovenbouw in het blok 'Muziek voor de kerk' een youtube-filmpje van Bach 'Kommt, ihr Töchter' in het Concertgebouw Amsterdam(!) met klein kistorgeltje (als je goed kijkt) in het midden.

- J. Bal, G.J. van Dijk MA, J.G. Heuvelman, M.J. van Hofwegen Mmus, F. Nieuwenhuyzen, **Daarom Muziek!**, Driestar-educatief, **2018**

Daarom Muziek! is een methode voor muziek in de onderbouw van het christelijk voortgezet onderwijs (m.n. de Reformatorische scholen) 1 en 2 havo/vwo en 1 en 2 vmbo. De auteurs meldden mij over het orgel in hun methode: "Het enige moment waarop het orgel in de volle glorie aan bod komt is in de module feestdagen (deel 2). Door middel van een filmpje dat is opgenomen in de Bavo in Haarlem maken de leerlingen kennis met het instrument. Daarbij moeten de leerlingen de werking en de verschillende onderdelen leren. In de methode is daarom ook een infographic van het orgel opgenomen. Verder komt het orgel voor in deel 1 in het hoofdstuk over 'Muziek om te geloven'. Daar gaan we vooral in op de functie van het orgel in de kerkmuziek. Alle speelstukken hebben een klavierpartij. Nog altijd spelen veel leerlingen (een beetje) orgel."

- Digitale muziekmethode **Musicbox**, Edunivo, **2017-nu**:

In de module over de 'Canon in D' van Pachelbel uit 1680 wordt n.a.v. het lied 'Memories' van de popgroep Maroon 5 verwezen naar een filmpje met een klassieke uitvoering waarin een kistorgel functioneert.

[in Duitsland]

De bekende Duitse muziekmethode '**Resonanz**' (1977) kent twee kloeke delen. Slechts op Tonband IV (cassette) staat een orgelfragment uit Max Reger's, Choralphantasie über 'Ein Feste Burg', op.27, Allegro vivace (ma pomposo) , 2'22".

Enige andere informatiebronnen bedoeld voor de jeugd:

* Jane Bunche, **Het Gouden zegelboek van de Muziekinstrumenten**, Zuid-Nederlandse Uitgeverij, **1961**

Maar liefst twee pagina's (blz.44-45) gaan over de werking van het pijporgel met verklarende tekeningen van onder andere het windwerk. Er zijn tevens twee kleurenafbecdingen (van Alice en Martin Provensen) met plaatjes, die ingeplakt kunnen worden: "Vroeger werd het pijporgel met de hand van wind voorzien" (bij afbeelding van een portatief) en "Pijporgel met twee manualen".

* In zijn boekwerkje **Werkvormen voor muziek in de brugklas (1983)** van Wil Leussink vinden we ook een muziekkwartet/-memoryspel, waarin bij de 'fluitinstrumenten' plaats is voor het orgel inclusief een afbeelding van een portatief(!)

* In **1985** verscheen bij gelegenheid van het Europees Jaar van de Muziek en 'Bach in Groningen 1985' bij Wolters Noordhoff een uitgave '**Sebastiaan, Een portret van Johann Sebastian Bach**' (Ton van der Valk (eindred.), Arjen Boswijk (verhaal) en Louis Janssen). Een boekwerk met een handleiding waarin staat dat deze "vooral bedoeld is voor de niet-vakonderwijzer die wel eens iets aan Bach wil doen, maar niet precies weet hoe". Het 'begrip' orgel wordt als volgt uitgelegd (blz.28): "Behoort tot de blaasinstrumenten. Lucht wordt in een grote blaasbalg gepompt en via leidingen naar pijpen gebracht. Hoe meer pijpen, hoe groter het orgel. Door bepaalde registers te gebruiken, kan een organist de hoofdmelodie heel mooi laten uitkomen. Men noemt dat dan ook een 'uitkomende stem'. Een voorbeeld hiervan is de orgelopname van 'Jesu, Joy of man's desing'. Het toetsenbord van een orgel heet manuaal. Meestal zijn er twee manualen op een orgel. Het pedaal is het toetsenbord voor de voeten. In Atlantic City in de VS staat het grootste orgel met 33.112 pijpen, 933 registers, 7 manualen en 1 pedaal".

Op dezelfde bladzijde een tekening van een barokorgel, op blz.29 een vereenvoudigde tekening waarin de werking wordt uitgelegd en op blz.30 een tekening van Bach op de orgelbank voor een orgel.

Op de geluidscassette *Sebastiaan* staan de volgende composities uitgevoerd:

- Toccata en Fuga in d, BWV 565, door Caniel Chorzempa op het orgel van de Bovenkerk in Kampen;
- Jesu, Joy of man's desiring, uit cantate Herz und Mund und Tat und Leben, BWV 147, door Peter Hurford op het orgel van het Sydney Opera House.

* Op de radio (NCRV, Hilversum 4) verscheen op dinsdag 19 maart **1985** de docudrame '**De onverbeterlijke heer Bach**' van schrijver/regisseur Ab van Eyk met Ewald Kooiman op het orgel.

* Christian-Adolphe Wauters, *Muziek en jeugd, van gregoriaans tot Pink Floyd*, uitg. Lannoo, **1978**:

Er staat een afbeelding op de voorkant(!), welke ook op blz.68 staat. Verder aandacht bij Bach (blz.47), Händel (blz.87) en Bruckner (blz.149). Op blz.126 een paginagrote foto van het inwendige van de orgelkas, op blz.135 een apart kader over het orgel, een paginagrote foto van een groot orgelfront (blz.143) met uitleg en een gravure 'anno 1579' van muzikanten bij een orgeltje (blz.147). Veel info dus.

* In Michael Hurd, *The Oxford Junior Companion to Music* uit **1979, uitg.** Oxford University Press, wordt niet alleen de geschiedenis behandeld, maar ook 'how the organ works'. (blz.256-257)

* Monika en Hans-Günter Heumann, *Muziekencyclopedie voor de jeugd*, uitg. Areopagus (oorspr.2001, vertaling **2004**): Op blz.104-105 wordt het 'orgel' behandeld met naamgeving (Lat. Organum), pijpen, registers, manueel en pedaal, het waterorgel, orgelbouwer Silbermann en beroemde 'orgelbespelers' (waarom niet gewoon organisten genoemd?, RH).